

ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՁԱՅՆԱՎՈՐ ԵՎ ՁԱՅՆՈՐԴ

*Ա-Ն ՀԱՅՆՐԵՆՈՒՄ

ՄԵԼԱԴԱ ԱՂԱՔԵԿՑԱՆ

Հնդեվրոպական լեզուների հնչյունական համակարգերի համեմատական ուսումնասիրությունը լեզվաբաններին հանգեցրել է այն եզրակացության, որ հնդեվրոպական լեզվաընդհանրության շրջանում *u, *i, *r, *l, *m, *n հնչյունները, դիրքից կախված, կարող էին լինել ձայնավոր, ձայնորդ (երկ-բարբառի տարր) և բաղաձայն¹։ Սակայն լեզուներում դրանք ստացել են տարբեր զարգացում, որի հետևանքով դիրքային այդ տարբերակները որոշ դեպքերում դարձել են միմյանցից անկախ հնչույթներ։ Հայերենում, օրինակ, հնդեվրոպական *u-ի դիմաց ունենք և՛ բաղաձայն, և՛ ձայնավոր, որոնք նախադրաբարյան շրջանից ի վեր անկախ հնչույթներ են։

Հնդեվրոպական *u-ն վանկարար ձայնավոր էր հետևյալ դիրքերում՝ բաղաձայնից առաջ, բաղաձայնների միջև, բառավերջում բաղաձայնից հետո², որ հնդեվրոպական լեզուներում վկայված է որպես ձայնավոր (հմմտ. *ul-i- > հայ. ուղի, հին սլավ. ulica, *dhughater > հայ. դուստր, հին հնդկ. duhitar, հուն. θυγάτηρ, *domu-, *dōmu-/*dēmu- > հայ. տսմու, հին սլավ. domъ, լատին. domus, -ūs հին հնդկ. damu-nas)³։

Հնդեվրոպական նախալեզվում *u-ն որպես ձայնավորային համակարգի միավոր ունեցել է նաև երկար տարբերակ՝ *ū⁴։ Հնդեվրոպական երկար *ū-ն, ի տարբերություն երկար *e և *o ձայնավորների (*e > ի, *o > ու), հայերենում նկատելի հետք չի թողել, այլնչինքն՝ այն նույնպես դարձել է ու⁵։ Սակայն Ստրուարտ Մանը գտնում է, որ հնդեվրոպական *ū-ն հայերենում տվել է uյ, և որպես օրինակ նշում բոյլը, ձոյլ, լոյլ, մոյլ, խոյլ, բոյլ բառերը, որոնք, ի դեպ, ստառադարձում է ժամանակակից աշխարհարար արտասանությամբ՝ bujlk', dzujl, lujt և այլն⁶։

1 Կոկորդայիսների տեսության կողմնակիցները հնդեվրոպական նախալեզվի վաղ շրջանի կոկորդային H հնչյունին նույնպես վերագրում են նշված գործառական կիրառությունը։

2 Տվյալ դեպքում բառավերջի դիրք անվանումը որոշ չափով պայմանական է. հնդեվրոպական բառերի՝ լեզուներում կրած տարբեր փոփոխությունների հետևանքով նախաձևերի վերջին հնչյունների վերականգնումը միշտ չէ, որ հնարավոր է։

3 Հնդեվրոպական լեզուների ձևերը վերցված են ստուգաբանական բառարաններից և լեզվաբանների (Ա. Մեյե, Գ. Զաֆուկյան, Է. Աղայան, Ս. Ման և ուրիշներ) աշխատություններից։

4 Հնդեվրոպական երկար ձայնավորները ունեն տարբեր մեկնաբանություններ, ինչպես՝ կոկորդայիսների, վանկահնչույթի վարկածներից բխող բացատրությունները։ Բայց քանի որ հատկապես I և II ձայնավորների դեպքում լեզուների տվյալները միշտ չէ, որ իրար համապատասխանում են, լեզվաբանները եղրակացնում են, որ դրանք հաճախ լեզուներում ինքնուրույն զարգացման արդյունք են։

5 A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1936, p. 42, է. Ա ճ ա յ ա ն, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. VI, Երևան, 1971, էջ 489.

6 Stuart E. Mann. Armenien and Indo-European (Historical Phonology), London, 1963, p. 43.

Մի կողմ թողնելով Ս. Մանի բերած որոշ օրինակների ստուգաբանությունները համոզիչ լինելը, անդրադառնանք միայն դրանց ձայնավորման հարցին: Նրա նշած հնդկվրոպական լեզուների համապատասխան բառերում հայերեն ոյ-ի դիմաց իրոք առկա է երկար *ū*. Ինչպես՝ հին հնդկ. *bhūrīḥ* «առատ» (հայ. բոյլ), հուն. *γούρος* «հուլթ» (հայ. ձոյլ), լիտվ. *plūsti* «հախոյել» (հայ. լոյտ), հուն. *εὐρύω* «դանդաղ ավել» (հայ. մոյգ), սլավ. *skŭj* «հարդի բարդոց» (հայ. խոյլ)⁷: Սակայն հենց տվյալ արմատներին հանգող այլ ձևերի համեմատությամբ ենթադրել է տալիս, որ այդ արմատներն ունեցել են նաև *eu/*ou երկրաբառեր՝ հուն. *εὐρύα* «ծուլում», հալում», հին հնդկ. *hōman* «զոհ», գոթ. *glutan* «թափել, ձուլել» (*gheu-/g̃ghu-), հուն. *χῆλη* «ուռուցք», հին վերին գերմ. *hōla* «փոշտանկ» (*keu-/kou-/ku-), հին հնդկ. *bhāvati* «լինել», գոթ. *bauan* «կենալ, բնակվել» (*bheu-/bhōu-/bhū-): Հեռավոր, պետք է ճշտել, թե *eu/*ou/*ū ձայնդարձի ո՞ր աստիճանն է հանդես գալիս նշված հայերեն բառերի նախաձևերում:

Եթե Ս. Մանի համար չափանիշն այն է, որ որոշ լեզուների երկար *ū*-ի դիմաց հայերենում երբեմն առկա է ոյ, որը, սակայն, նախալեզվում ունի *eu/*ou/*ū հերթագայվող նախատիպ, ապա բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ հայերենը համապատասխանաբար ի հայտ է բերում նաև ու-ով ձևեր: Հնդկվրոպական լեզուների տվյալների հիման վրա վերականգնվում են մի շարք արմատներ, որոնք ունեն ոչ թե երկրաբառով և *ū-ով հերթագայություն, այլ միայն երկար *ū: Այս դեպքում հայերեն համապատասխան ձևը, որպես կանոն, վկայված է ու-ով՝ սրունք<*krūs-nī, սլաք<*stulapք<*kū-, մուն<*mū, մուկ<*mūs-, լու<*klū-, ձուկ<*g̃hđū-:

Հայերեն ոյ երկրաբառը հնդկվրոպական *ū-ին հանգեցնելու համար, հավանաբար, հիմք է ծառայել այն, որ հայերենում իրանական փոխառությունների ոյ-ի դիմաց հաճախ նոր պարսկերեն համապատասխան բառերում երկար *ū* է: Թինչպես փոխառություններն են, այնպես էլ ժառանգված (հնդկվրոպական ծագում ունեցող—Մ. Ա.) բառերը⁸,— եզրակացնում է Մանը: Սակայն հայերենում իրանական փոխառություններն ունեն տարբեր ժամանակագրություն: Նախադրաբարյան շրջանի հին պարսկերեն *au* (Ավեստայում՝ *ao*) երկրաբառը, որ պահլավերենում երկար *ō* է, նոր պարսկերենում երբեմն՝ *ū*, զրաբարում շեշտի տակ արտահայտվում է ոյ երկրաբառով⁹. Ինչպես՝ (զ)գոյշ—հին պարսկ. *gauša*, ավ. *gaoša*, պահլ. *gōš*, նոր պարսկ. *gōš* (*gūš*), անոյշ—ավ. *anaoša*՝ «անմահ», պահլ. *anōš* «նեկտար, անմահության ըմպելիք», նոր պարսկ. *nōš* (*nūš*) «կենաց ջուր, քաղցրաճաշակ և անուշահամ իր», կապոյտ—հին պարսկ. *kapauta*, պահլ. *kapōt*, նոր պարսկ. *kabūd* «կապոյտ»: Տվյալ դեպքում ու-ն ի հայտ է գալիս հայերեն այն բառերում, որոնք փոխառված են պահլավական կամ ուշ պարսկական

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում, էջ 43:

⁹ A. Meillet, նշվ. աշխ., էջ 44, Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1940, էջ 238, Է. Բ. Աղաջյան, Գրարարի քերականություն, Երևան, 1964, էջ 95:

(ինչպես նաև արաբական, ասորական և այլն) երկար *ū-ով* ձևերից՝ բազուկ—պահլ. *bāzūk*, կուծ—պահլ. *kūž*, նոր պարսկ. *kūza*, աֆուշադի—նոր պարսկ. *nūšādīr*, զամբուռ Վալարի մեղա, իշամեղու, պիծակ—նոր պարսկ. *zanbūr* «դեզին կրեա. իշամեղու»¹⁰:

Բնայետ Ս. Մանը նշում է, որ «հայերեն *uj-*ի պատմական հիմքը հաճախ անորոշ է. հայերեն *lujš*, *luso*, *lusov* (պարսկ. *rūz* «օր») բառը ծագում է կա՛մ **leuk-* նախաձեռնից, կա՛մ **louk-*»¹¹, այնուամենայնիվ նա գտնում է, որ բոյս (*bujš*, *buso*, *busov*) բառն, օրինակ, պարունակում է հնդեվրոպական **ū* (ո՛չ հնդեվրոպական **ou*), քանի որ զուգաբանական ձևերն ի հայտ են բերում հնդեվրոպական **ū*-ի արտացոլում, չնայած բառավերջի *s* տարրը (հնդեվրոպական **k*) այս օրինակում անորոշ ծագում ունի»¹²: Ինչպես վերը նշվեց, այս արմատը հնդեվրոպական նախալեզվում ուներ **bheu-*/*bhou-*/**bhū-* հերթագալվող տարբերակներ: Ուստի, Մանի պնդումներն անհիմն են:

Գրաբարյան ոչ հրկաբարառն ունի տարբեր ծագում՝ որոշ բառերում հնդեվրոպական շրջանից է գալիս, իսկ իրանական փոխառություններում, ինչպես տեսանք, արտացոլում է հին պարսկական *au* երկբարբառը (պահլ. *ō*), բայց ոչ երբեք՝ երկար *ū-*ն: Այն փաստը, որ հայերեն մի շարք բառերում, որոնց հնդեվրոպական նախաձեռնն ունեցել են միայն երկար **ū*, այժմ առկա է ու, իսկ ոչ երկբարբառը հանդես է գալիս, երբ տվյալ բառերի հնդեվրոպական արմատի համար կանխադրվում է **eu*/**ou*/**ū* (**eu*/**ū*, **ou*/**ū*) հերթագալվություն, հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ հնդեվրոպական երկար **ū*-ին հայերենում համապատասխանում է ու, իսկ հնդեվրոպական շրջանից եկող ոչ-ը ունի երկբարբառային ծագում:

Բաղաձայնից հետո ձայնավորից առաջ դիրքում հնդեվրոպական լեզուներում հաճախ առկա է վանկարար *u*, որը երբեմն հաջորդված է բաղաձայն *v-*ով՝ լատին. *duo*, հուն. հոմ. *δύω* < *δύ(f)ω*, հին սլավ. *дѣва*, ըստ Ա. Մեյի. վեդաներում գրվող *dvā* ձևը նույնպես ունի երկվանկ արտասանություն՝ *d(u)vā* «երկու», հին հնդկ. *bruvah* (սեռ.), հուն. *δύφρος* < **dyphros*, հին սլավ. *бръвъ*, լիտվ. *bruvís* «ունքեր», իսկ երբեմն էլ **u-*ն ալթ գիրքում բաղաձայն (կամ ձայնորդ) է՝ հին հնդկ. *svápna-*, հին իսլ. *suefn* «քուն», հին սլավ. *svekry*, հին հնդկ. *śvāśura-* «սկեսուր» և այլն¹³:

Գրաբարում ալթ դիրքում կան ու-ով բառեր, որոնք համապատասխանություններ ունեն հնդեվրոպական այլ լեզուներում. ինչպես՝ սուադ «կեր», ալթ. *xʷar* «ուտել» (**syel-*), տուայա, տտանջանք, տառապանք, ալթ. *ṣwyant* «վախեցող» (**syel-*), սաուար, հին շվեդ. *stur* «մեծ», հին հնդկ. *sthāvara* «հաստ, ամուր, խիտ» (**steyā-*): Այսպիսի բառերը, սակայն, մեծ մասամբ հայերենի հնչյունական օրենքներից այս կամ այն տիպի շեղումներ են.

¹⁰ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. I—IV, Երևան, 1971—1979:

¹¹ Stuart E. Mann, նշվ. աշխ., էջ 43:

¹² Նույն տեղում, էջ 44:

¹³ A. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.—Л., 1938, с. 141.

հետևաբար, ուշ շրջանի այլ տարածքների արդյունք¹⁴։ Նման դիրքում ու-ն հայտնվել է ավելի ուշ, հրբ այն սերել է այլ հնչյուններից՝ աղուես < *lōpek-, արծուի < *rgilpiŋo-, հրբ *u-ից հետո հնդեվրոպական բաղաձայնն ընկել է՝ ցու, սեռ. ցուոյ < *snuso-, լու, սեռ. լուոյ < *plusos, չու, սեռ. չուի < *kiu-ti- և այլ պատճառներով։

Նշված դիրքում հայերենը հնդեվրոպական u-ի դիմաց ունի միայն ոչ վանկարար բաղաձայն, որը, սակայն, կրել է հարևան բաղաձայնի ազդեցությունը, այսինքն՝ գ ի փոխարեն (*u > ɣ), օրինակ, առկա է ք, կ, շ, ինչպես՝ քուց < *syopnos, քիսուց < *sulid-ro-, երկու < *duō(u), շուց < *kyōn-։ Բաղաձայնից հետո ձայնավորից առաջ հնդեվրոպական *u-ի ձայնավոր (ձայնորդ) բաղաձայն հերթագայության երևույթին դեռ XIX դ. վերջերին ուշադրություն է դարձրել է. Զիվերսը։ Նա, հենվելով գերմանական լեզուների և վեդայերենի (հին հնդկական վեդաների լիդի) փաստերի վրա, գտնում է, որ հնդեվրոպական նախալեզվում *y և *w ձայնորդները կարճ վանկից հետո հանդես էին գալիս որպես *i և *u, իսկ երկար վանկից հետո՝ *iy և *uw։ Ընդ որում, այս օրենքը պայմանավորող *y-ին և *w-ին նախորդող երկար վանկը ոչ միշտ էր նույն բառի սահմաններում հանդես գալիս։ Այն կարող էր լինել նախորդ բառի վերջում կամ էլ՝ ստեղծվել երկու բառերի միջև առաջացող ընդմիջումով¹⁵։

Է. Զիվերսի օրենքը (ինչպես այն հետագայում կոչվեց) մանրամասն ուսումնասիրել է Ֆ. Էջերտոնը և եկել այն եզրակացության, որ այդ օրենքին ենթարկվել են բոլոր ձայնորդները։ Բայց և այնպես Ֆ. Էջերտոնը ստիպված է խոստովանել, որ այդ օրենքը բավարար հետևողականության մեջ չի գործում անգամ «Իրիզվեղայում»՝ հնդկերենի այդ հնագույն տեքստում, որը հատուկ քննել է¹⁶։

Ինչպես վերը *u-ի օրինակով տեսանք, Ա. Մեյեն նույնպես հնդեվրոպական լեզուներում նկատել և արձանագրել է նշված դիրքում ձայնորդների հատուկ հերթագայության այս փաստը, սակայն, առանց դրա պատճառները որոնելու և հնդեվրոպական նախալեզվի համար որևէ օրինաչափություն սահմանելու¹⁷։

Հնդեվրոպական լեզվաընդհանրության շրջանում գուցե և գործել է Է. Զիվերսի հիշյալ օրենքը, բայց պետք է ենթադրել, որ այն, դո՛ւն *u-ի դեպքում, հայերենում շատ վաղ է դադարել։ Հավանաբար, դա պայմանավորված է եղել նրանով, որ հայերենը վաղ է կորցրել ձայնավորների, հետևաբար նաև վանկերի քանակային տարբերակման հատկանիշը։ Համենայն դեպս, հայերենը նշված դիրքում հնդեվրոպական *u-ի ձայնավոր (ձայնորդ) բաղաձայն հերթագայության հետքեր չի պահպանել։ Այստեղ հնդեվրոպական *u-ն հայերենում արտացոլված է միայն որպես բաղաձայն։

¹⁴ Г. Б. Джаукян, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967.

¹⁵ О. Семереньи, Введение в сравнительное языкознание, М., 1980, с. 121.

¹⁶ F. Edgerton, The semivowel phonemes of Indo-European, Language, 1962, vol. 38, № 4, p. 352—359.

¹⁷ А. Ме́йе, նշվ. աշխ., էջ 141 և հաջորդ.

Ձայնավորից հետո բաղաձայնից առաջ դիրքում հնդեվրոպական *u-ն ձայնորդ էր և *au, *eu, *ou երկբարբառների տարր, որոնք լեզուներում արտացոլված են տարբեր ձևով: Հնարավոր է, որ հնդեվրոպական նախալեզվում եղել են նաև երկար երկբարբառներ, որոնց քանակային տարբերության վերացման ընթացքը, ինչպես ուսումնասիրություններն են ցույց տալիս, սկսվել էր դեռ հնդեվրոպական լեզվաընդհանրության շրջանում: Այդ պատճառով լեզուներում առկա համապատասխան փաստերը քիչ են կամ բոլորովին բացակայում են:

Հնդեվրոպական *au երկբարբառը հայերենում արտասանվել է որպես աւ երկբարբառ (հետագայում՝ o), որ առարկությունների տեղիք չի տալիս՝ *audh-o > աւդ, հուն. αἴμα «փշեղ», լիտվ. āudra «փոթորիկ», *auu > աւզն(ել), ալ. aomai «սպաստելով, օգնելով», հին հնդկ. āvaḥ, ūhiḥ «օգնություն»:

«Հնդեվրոպական *eu և *ou երկբարբառներին հայերենում համապատասխանում է ոչ երկբարբառը»¹⁸, Սակայն որոշ լեզվաբաններ հնդեվրոպական *eu երկբարբառից են բխեցնում նաև հայերեն եւ (իւ) երկբարբառը: Հ. Աճառյանը, օրինակ, գրում է. «Հնդեվրոպական նախալեզվի eu, մանավանդ բաց վանկում, տալիս է նաև հայերեն և կամ եւ, որ ապա դարձել է իւ»¹⁹: Կարծում ենք, եւ երկբարբառ ունեցող բառերից այս կամ այն շափով ընդունելի ստուգաբանություններ ունեն միայն մի քանիսը, ինչպես՝ աղբեր (*bhreur-), եւր (*seuro-), առեւծ (*reug-²⁰), հեւծաճեւ (*seug-):

Նկատելի է, որ հայերեն ոչ երկբարբառը հիմնականում հանդիպում է այնպիսի արմատներում, որոնց համար հնդեվրոպական նախալեզվում կանխադրվում է *eu/*ou հերթագայություն. ինչպես՝ լոյս < *leuk-/*louk-, լոյս < *bleu-/*blou-, պոյսն < *beud-/*boud-, որը կարող էր հիմք տալ ենթադրելու, թե հայերեն տվյալ բառը գալիս է միջին ձայնդարձով, այսինքն՝ *ou երկբարբառով հնդեվրոպական նախաձեկից: Սակայն քիչ չեն և այն դեպքերը, երբ հայերեն ոչ-ով ձևը հնդեվրոպական մյուս լեզուներում ունի միայն *eu երկբարբառով համապատասխանություններ. հետևաբար, նախալեզվի համար վերականգնվում է *eu-ով նախաձեւ՝ լոյծ < *leug-, ձոյլ < *gheu-lo-, մոյթ *meut-, սոյոյ < *steuy-:

Հնդեվրոպական *eu-ն հայերենում ոչ դառնալու օրինքը հաստատող կարևոր փաստարկ է նաև ձեւ և ձոյլ բառերի օրինակը, որոնք գալիս են միևնույն արմատից: Տվյալ դեպքում, երբ *eu կապակցությունը հաջորդված է *o ձայնավորով, որտեղ *u-ն ոչ թե երկբարբառի տարր է, այլ՝ բաղաձայն, հայերենում ունենք ձեւ, -ոյ < *gheu-o- (հմատ. հուն. γέ(φ)ω «հեղել»), իսկ երբ արմատը բաղադրված է *-lo ածանցով, այսինքն՝ *-eu-ը երկբարբառ է, հայերենը պահպանել է ձոյլ < *gheu-lo- բառը (հմատ. գոթ. giutan «ծուլել», հուն. χεύω «ծուլ»):

Ուշագրավ է նաև այն, որ հնդեվրոպական *ei և *oi երկբարբառները ևս հայերենում արտացոլված են միևնույն ձևով, այսինքն՝ է հնչյունով, որը

¹⁸ A. Meillet, նշվ. աշխ., էջ 44:

¹⁹ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. VI, էջ 513:

պահպանել է այդ երկբարբառներին հատուկ հերթագայությունը *i-ի հետ (հմմտ. *dheigh-/*dhoigh-/*dhigh- > հայ. դեղ, դիզանեմ, հին հնդկ. dēhmi, digdhá- «ծնփեի», լատին. figulus «բրուտ»)։ Հայտնի է, որ հայերենում ոյ/ու հերթագայությունը նույնպես հիմքեր ունի հնդեվրոպական նախալեզվում *eu/*ou/*u²⁰ (հմմտ. *kleu- > հին հնդկ. śrōta- «ականջ», հին վերին գերմ. hlīodar «ձայն», հին. սլավ. sluchъ «լսողություն»)։ Եթե *ou երկբարբառը հայերենում տալիս է ոյ, իսկ *eu-ը՝ եւ, այդ դեպքում ինչո՞ւ ոյ-ը հերթադալում է ու-ով, իսկ արմատական եւ-ն (չհաշված պատմականորեն ձևավորված մի քանի հոլովական հիմքեր՝ աղբեր-աղբեր, ալբեր-ալբեր, եղ-ջիւր-եղջեր, գիւղ-գեղը և այլն²¹) որևէ ձայնավորի հետ կանոնավորապես չի հերթադալում. ինչպես՝ հեւղ-հեւղակ, առեւծ-առեւծու, դեւր-դեւրաւ, հեւս- հեւսանիլ։

Միևնույն ձայնորդ ունեցող հնդեվրոպական տարբեր երկբարբառները միանման արտասանելու միտում նախապատմական շրջանում ունեցել են հատկապես արիական լեզուները. ինչպես՝ *ei/*oi > հին հնդկ. ē, ավ. ae, ōi, *eu/*ou > հին հնդկ. ō, ավ. au, օւ, Բայց, ինչպես հայտնի է, հայերենի և արիական լեզուների տարածքային կապեր (այլ լեզուների համեմատությամբ) հաճախ են դիտվում։ Ուրեմն, հնարավոր է, որ վերը նշված միտումը այդ լեզուներում սկիզբ է առել միևնույն տարածքից։ Քանի որ երկու տարբեր երկբարբառներ (*eu, *ou) հայերենում արտացոլված են միանման, ենթադրելի է, որ նախքան ոյ հնչյունափոխվելը դրանք նույնացել են։ Այստեղ, հավանաբար, միջանկյալ օղակ է եղել *ō-ն, այսինքն՝ գրեթե այն, ինչ առկա է հին հնդկերենում։ Նման եզրակացություն հիմք են տալիս պահլավական փոխառությունները, ինչպես տեսանք, պահլավական օ-ն հայերենում արտացոլված է ոյ-ով։ Հետևաբար, այդ շրջանում ոյ երկբարբառը արտասանությամբ մոտ է եղել պահլավական օ-ին կամ էլ՝ նախագրաբարյան շրջանի հայերենի հնչյունական համակարգին խորթ չի եղել օ հնչյունը և, նախապես պահլավական փոխառություններում պահպանվելով, այն հետագայում ընդհանուր օրենքով հնչյունափոխվել է ոյ-ի։ Այս դեպքում պետք է ենթադրել, որ հնդեվրոպական *ō > հայերեն ու հնչյունափոխությունն այդ ժամանակ արդեն ավարտված էր, այլապես այստեղ ևս կունենայինք ու։

Ինչ վերաբերում է հնդեվրոպական *eu-ի դիմաց հայերենում միևնույն դիրքում ոյ և եւ երկբարբառներին (վերջինս ավելի քիչ է վկայված) առկայությունը, ապա այն կարող է ունենալ տարբեր բացատրություններ։ Հնարավոր է, որ դրանք հայերեն երկու ինչ-որ բարբառների նախագրաբարյան շրջանի փոխներթափանցման հետևանք են։ Չի ժխտվում և այն, որ հնդեվրոպական այլ լեզուների eu երկբարբառին հայերենում եւ (իւ) համապատասխանող ձևերը կարող են ուշ շրջանում հայերենի այս կամ այն տարածքի մեջ մտնելու կամ ենթաշերտի արդյունք լինել։ Հնարավոր է նաև, որ հակադրող լեզվական մեկ այլ կենտրոնի ճնշմամբ *eu > *ō > ոյ օրենքը ինչ-որ ժա-

20 Գ. Ջահոնյան, Հին հայերենի հոլովման սխտեմը և նրա ծագումը, Երևան, 1959, էջ 202։

21 Նույն տեղում, էջ 172, 184։

մանակ դադարել է առանց ընդհանրանալու, և լեզուն եւ-ով վերապրուկային ձեւերը պահպանել է հնդեվրոպական շրջանից: Հետագայում եւիւ երկբարբառը լեզվի համակարգում գործուն տեղ է գրավել այլ հնչյունափոխություններով այդ տիպի նոր երկբարբառների առաջանալու հետեւնը (հմտ. *iōm > -իւն՝ *azg-iōm- > աճիւն, *ghīōm- > ձիւն, ձայնավորից հետո բաղաձայնից առաջ դիրքում *p, *m, *b(h), *t > լ՝ *sipto- > հիւպ, *septm- > եւթն, մրջիմն > մրջիւն և այլն):

Գրաբարին նույնպես հատուկ է եղել ու-ի ձայնավոր, ձայնորդ, բաղաձայն դիրքային հարաբերությունը²²: Սակայն դա անմիջապես հնդեվրոպական շրջանից չի գալիս, որովհետեւ հնդեվրոպական ոչ վանկարար *u-ն հայերենում զարգացել է որպես ինքնուրույն բաղաձայն հնչույթ օ և այդ հարաբերությունից դուրս է եկել, իսկ *u-ով երկբարբառները (*eu, *ou) հաճախ դարձել են նոր որակի երկբարբառներ: Բայց հնարավոր է, որ հնդեվրոպական *u-ի դիրքային տարբերակման այդ միտումը հայերենում իսպառ չի վերացել, այլ՝ կորցրած անդամների փոխարեն լեզուն ձեռք բերելով նորերը (*iōm > -իւն, միջձայնավորային և ձայնավորից հետո բաղաձայնից առաջ դիրքերում *m, *p, *b(h), *t > լ՝) վերածնել ու զարգացրել է այն, ինչպես ժամանակակից բարբառներից, օրինակ, Գորիսի խոսվածքում է եղել:

Այս խոսվածքը մի շարք դեպքերում կորցրել է գրաբարյան ու-ի ձայնավոր կապակցությունները (հմտ. դժուար > տիժար, աստուած > աստուծ, լուսնալ > լիվանալ), բայց որոշ բառերում պահպանել է այն (հմտ. նուազ, զուգուիլ, շուէ < շուփ): Ուրեմն, այդ երևույթը մահացման ընթացքում էր: Սակայն վ-ով հաջորդված անշեշտ վանկերը, ենթարկվելով խոսվածքի ընդհանուր օրենքին, կորցնում են ձայնավորը, և վ հնչյունը բաղաձայնից հետո ձայնավորից առաջ դիրքում ստանում է խոսվածքին ոչ խորթ երկշրթնային արտասանություն՝ ցավ—ցուրցնիլ, կով—կուեւաւն, սովոր—սուօրիլ/սուեւիլ, որտեղ ու-ն ձայնորդ է, որովհետեւ այն առանձին վանկ չի կազմում: Այսպիսով, Գորիսի խոսվածքում վերսկսել է գործել գրաբարյան մեխանիզմը, այսինքն՝ ու հնչյունը ձեռք է բերել գրաբարին հատուկ ձայնավոր (ձայնորդ) բաղաձայն դիրքային բաշխվածություն²³: Այդպիսի ձայնորդի արտասանությունը հաճախ կայուն չէ (տատանվում է ու-ի և վ-ի միջև), խոսվածքի ժամանակակից փուլում այն երբեմն արտաբերվում է որպես ու ձայնավոր: Սակայն ուշագրավ է, որ առաջացած հորանջը փակվում է վ շրթնային բաղաձայնով՝ նուվազ, սուվօրիլ, զուգուվիլ, սուվաւած, տուվալ ա²⁴: Գուցե այդպիսի արտասանությունը խորթ չի եղել նաև գրաբարին, որ, օրինակ, նու բառի նուանգ ձևի կողքին ունենք նաև նուվանգ, հայց. նուվանս ձևերը: Ինչ վերաբերում է հնդեվրոպական լեզուներին, այդ դիրքում u-ից հետո շրթնատամային v բաղաձայնը հաճախ է հանդիպում, որ կարող էր

²² A. Meillet, Նշվ. աշխ., էջ 49, Հ. Ա ճ ա յ ա ն, կիսկատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. VI, էջ 227—229, է. Բ. Ա ղ ա յ ա ն, Նշվ. աշխ., էջ 188—189:

²³ Հ. Ա ճ ա յ ա նը նման երևույթ նշում է նաև Գանձակի գյուղերից մեկի խոսվածքում, որ վ-ն շրթնատամային բաղաձայն արտասանություն չունի նույնիսկ ձայնավորների միջև (Հ. Ա ճ ա յ ա ն, կիսկատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. VI, էջ 228):

²⁴ Ժ ա ն ն ա Մ ի ք ա յ ի լ յ ա ն, Գորիսի խոսվածքի հնչյունա-հնչույթաբանական մի քանի առանձնահատկություններ (ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1980, № 8, էջ 46—47):

լեզուներում առաջանալ մեկը մյուսից անկախ՝ u ձայնորդի ձայնավոր արտասանությամբ պայմանավորված: Այնպես որ, է. Զիվերսի օրենքը, հնարավոր է, հատուկ է եղել ոչ թե Հնդեվրոպական նախալեզվին, այլ գործել է նրա առանձին բարբառներում ավելի ուշ:

վերը շարադրվածից կարելի է եղրակացնել:

ա) Հայերենում հնդեվրոպական *u-ի քանակային տարրերությունը վերացել է վաղ անցյալում, որի հետևանքով գրաբարին անմիջապես նախորդող շրջանում *u-ի քանակային տարբերակներն ունեն միայն մեկ համապատասխանություն՝ ու ձայնավոր:

բ) *eu և *ou երկբարբառները հայերենում, նախապես նույնանալով, դարձել են ոյ: Ենթադրելի է, որ *eu, *ou > ոյ հնչյունափոխության միջանկյալ օղակ է եղել օ-ն, որն առաջացել է հնդեվրոպական *ō > հայերեն ու օրենքից հետո: *u ձայնորդը որպես ալոպիսին պահպանվել է միայն ալ երկբարբառում:

գ) Թեպետ եւ (իւ) երկրարբառը մի քանի բառերում կարող է հնդեվրոպական լեզվաընդհանրության շրջանի մնացուկ լինել, բայց այն հիմնականում հայերենին հատուկ համապատասխան դիրքերում որոշ հնչյունների և հնչյունափոխվելու հետևանքով ուշ առաջացած երկբարբառ է:

դ) Գրաբարում ու հնչույթի ձայնավոր (ձայնորդ) բաղաձայն դիրքային բաշխվածությունն անմիջապես հնդեվրոպական նախալեզվից չի ժառանգված: Այն առաջացել է ավելի ուշ՝ պայմանավորված հայերենի պատմական յուրօրինակ զարգացմամբ:

ИНДОЕВРОПЕЙСКИЙ ГЛАСНЫЙ И СОНАНТ *u В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

МЕЛАДА АГАБЕКЯН

Резюме

Индоевропейскому долготому и короткому *ū в армянском соответствует только гласный u (ու) (ср. *dhugətēr > арм. dust, *mūs > арм. mukn).

Индоевропейский сонант, как таковой, сохранился только в дифтонге aw (աւ), а дифтонги *eu и *ou, отождествляясь, дали ou (ոյ) (ср. *au-dh-o > арм. awd, *gheu-lo > арм. joyl, *leuk-/louk > арм. loys).

Несмотря на то, что дифтонг ew/iw встречается в некоторых словах, возможно, индоевропейского происхождения, в армянском он в основном является результатом фонетического перехода некоторых звуков в определенных позициях (после гласного перед согласным) в w (ւ) (ср. *septm > арм. ewthn, mrjīmn > mrjīwn).

В грабаре позиционное распределение фонемы u (ու) на гласный-сонант-согласный не индоевропейского происхождения. Оно развилось позже и было обусловлено историческим развитием армянского языка.